

कर्तृत्वविवेचनम्

डॉ. सीता चरण झा

प्रधानाचार्यः, मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी का.सिं.द.सं. विश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

सारांशः-

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे कारकप्रकरणस्य महत्त्वपूर्णतमेषु विषयेषु कर्तृत्वविवेचनम् अन्यतमम् अस्ति। क्रियानिष्पत्तौ अनेकानि कारकाणि स्वस्वव्यापारैः सहायकानि भवन्ति, तथापि तेषु स्वतन्त्रतया विवक्षितं कारकं 'कर्ता' इति कथ्यते। पाणिनिना "स्वतन्त्रः कर्ता" (अष्टाध्यायी 1.4.54) इति सूत्रेण कर्तृसंज्ञा विहिता। अत्र 'स्वातन्त्र्यम्' केवलं लौकिकस्वाधीनता न, अपितु क्रियासिद्धौ प्राधान्येन विवक्षितत्वम् अस्ति। काशिकाकारः स्वतन्त्रशब्दस्य 'प्रधानभूतः' इत्यर्थं निर्दिशति, सिद्धान्तकौमुद्यां च "क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्" इति स्पष्टीक्रियते। कर्तृत्वं धात्वर्थेन, व्यापाराश्रयत्वेन, विवक्षया, कारकान्तरसम्बन्धेन, कर्तरि-कर्मणि-भावप्रयोगैः, प्रयोजक-प्रयोज्यभावेन च निकटतया सम्बद्धम्। अतः कर्ता केवलं 'क्रियां करोति यः' इति सामान्यलक्षणेन पूर्णतया व्याख्यातुं न शक्यते। प्रस्तुतालेखे पाणिनीयमतानुसारं कर्तृत्वस्य स्वरूपम्, स्वातन्त्र्यस्य तात्पर्यम्, धात्वर्थाश्रयत्वम्, विवक्षाधीनकर्तृत्वम्, कर्तृभेदाः, प्रयोजककर्तृत्वम्, कर्मकर्तृत्वम्, कर्तृविभक्तिः, वाच्यपरिवर्तने कर्तुः स्थितिः तथा वैयाकरणदृष्ट्या कर्तृत्वस्य दार्शनिकमहत्त्वं विस्तारतः विविच्यते।

कूटशब्दाः- कर्ता, कर्तृत्वम्, कारकम्, स्वातन्त्र्यम्, क्रिया, धात्वर्थः, विवक्षा, प्रयोजकः, प्रयोज्यः, कर्मकर्ता, पाणिनिः, कारकसिद्धान्तः।

प्रस्तावना-

संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य वैज्ञानिकस्वरूपं कारकव्यवस्थायां विशेषतया दृश्यते। वाक्ये प्रयुक्तानि पदानि केवलं विभक्त्याधारेण परस्परं सम्बद्धानि न भवन्ति, अपितु क्रियया सह तेषां यः अर्थसम्बन्धः स एव कारकत्वस्य मूलाधारः। क्रियानिष्पत्तौ कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इत्यादीनि कारकाणि स्वस्वभूमिकां निर्वहन्ति। पाणिनीयव्याकरणे "कारके" (अष्टाध्यायी 1.4.23) इत्यधिकारस्य अन्तर्गतं कारकसंज्ञानां विधानं क्रियते। कर्तृसंज्ञाविधायकं सूत्रं तु- **स्वतन्त्रः कर्ता** ॥ - अष्टाध्यायी, 1.4.54।

इति। अनेन सूत्रेण क्रियासिद्धौ स्वतन्त्रतया विवक्षितस्य कारकस्य कर्तृसंज्ञा विधीयते। उपलब्धव्याख्यापरम्परायामपि सूत्रस्य अर्थः "क्रियायाः सिद्धौ स्वतन्त्रं यत् कारकं तत् कर्तृसंज्ञकं भवति" इति प्रदर्शितः। अत्र 'स्वतन्त्रः' इति पदस्य अर्थनिर्णयः कर्तृत्वविवेचनस्य मूलम् अस्ति। लौकिकव्यवहारे स्वतन्त्रः इत्यस्य अर्थः पराधीनतारहितः इति भवति। किन्तु व्याकरणशास्त्रे तस्य विशिष्टः पारिभाषिकोऽर्थः स्वीक्रियते। काशिकावृत्तौ-

"स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते।"¹

इति उक्तम्। अर्थात् क्रियानिष्पत्तौ यत् कारकं वक्ता प्रधानतया विवक्ष्यते, तदेव कर्तृसंज्ञां प्राप्नोति। क्रियासिद्धौ करण-कर्म-अधिकरणादीनामपि योगदानं भवति; तथापि तानि कर्तृव्यापारस्य अपेक्षया गुणभूतानि विवक्ष्यन्ते। कर्ता तु प्रधानभूतः। काशिकावृत्तिः "देवदत्तः पचति" तथा "स्थाली पचति" इत्यादीनि उदाहरणानि ददाति, येन विवक्षायाः महत्त्वमपि स्पष्टं भवति। सिद्धान्तकौमुदीपरम्परायां सूत्रस्य वृत्तिः-

"क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्।"²

इति प्रदत्ता। अत्र 'विवक्षितः' इति पदम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। वस्तुतः कर्तृत्वं केवलं बाह्यवस्तुनः स्वभावेन निश्चितं न भवति, अपितु वक्तुः विवक्षया अपि तस्य निर्धारणं भवति। एकस्मिन् घटनाक्रमे विभिन्नानि साधनानि सन्ति; वक्ता

यस्य व्यापारं प्रधानतया प्रस्तौति, तत् कर्तृत्वेन विवक्षितं भवितुमर्हति। यथा-“देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्याम् ओदनं पचति” इति वाक्ये पाकक्रियायाः निष्पत्तौ देवदत्तः, काष्ठानि, स्थाली, ओदनम् इत्यादीनि सर्वाणि किञ्चित् योगदानं कुर्वन्ति। देवदत्तः कर्ता, काष्ठानि करणानि, स्थाली अधिकरणम्, ओदनं कर्म। एतेषु देवदत्तस्य व्यापारः प्रधानतया विवक्षितः, अतः सः कर्ता। क्रियासिद्धौ सर्वेषां साधनानां व्यापारः अपेक्षितोऽपि वक्ता स्वतन्त्रतया विवक्षितस्यैव कर्तृत्वम्।³ कर्तृत्वस्य स्वातन्त्र्यं व्याख्यातुं वैयाकरणपरम्परायां कर्तुः अन्यकारकेभ्यः वैशिष्ट्यानि निरूपितानि। परम्परागतकारिकायाम् उक्तम्-

प्रागन्यतः शक्तिलाभाद्यग्भावापादनादपि।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात्॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात्।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते॥⁴

एषा कारिका कर्तुः स्वातन्त्र्यस्य अनेकानि कारणानि सूचयति। कर्ता अन्यसाधनानां प्रवर्तनात् पूर्वमेव स्वशक्तिमान् भवति; सः अन्यकारकाणि क्रियायां नियोजयति; तेषां प्रवृत्तिः कर्त्रधीनत्वेन विवक्ष्यते; प्रवृत्तानामपि साधनानां निवर्तनं कर्ता कर्तुं शक्नोति; कर्तुः प्रतिनिधित्वं करणादीनामिव सरलतया न भवति; अन्यसाधनवियोगेऽपि कतिपयक्रियासु कर्ता दृश्यते तथा दूरस्थोऽपि कर्ता क्रियानिष्पत्तौ उपकारकः भवितुमर्हति। अष्टाध्यायी 1.4.54 की व्याख्यापरम्परा इषा कारिका को कर्तृस्वातन्त्र्य के स्पष्टीकरण में उद्धृत करती है। कर्तृत्वं धात्वर्थेन सह अपि निकटतया सम्बद्धम्। वैयाकरणानां मते धातुना बोधितस्य प्रधानव्यापारस्य आश्रयः सामान्यतः कर्ता भवति। तत्त्वबोधिण्यां “प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्” इति व्याख्या दृश्यते।⁵ अतः ‘पचति’ इत्यत्र पच्-धातुना बोधितः पाकानुकूलव्यापारः देवदत्ते वर्तते चेत् देवदत्तः कर्ता। बालमनोरमायामपि स्वातन्त्र्यं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन व्याख्यातम्। अत्र प्रसिद्धं वैयाकरणवचनमपि स्मरणीयम्- **धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।⁶**

अर्थात् धातुना प्रतिपादितायाः क्रियायाः यः प्रधानाश्रयः, तस्मिन् कारके कर्तृत्वं स्वीक्रियते। अनेन कर्तृत्वस्य तथा धात्वर्थस्य अभिन्नसम्बन्धः स्पष्टो भवति। उक्तवचनं बालमनोरमा तथा तत्त्वबोधिनीपरम्परायां “स्वतन्त्रः कर्ता” इत्यस्य व्याख्यायाम् उद्धृतम्। ‘रामः पुस्तकं पठति’ इति वाक्यं विचारयामः। अत्र ‘पठ्’ धातुना पठनव्यापारः बोध्यते। पठनव्यापारस्य प्रधानाश्रयः रामः, अतः रामस्य कर्तृत्वम्। पुस्तकं पठनक्रियायाः विषयत्वेन कर्म। एवं धात्वर्थाश्रयत्वेन कर्तुः निर्धारणं सुकरं भवति। ‘कृषकः क्षेत्रं कर्षति’ इत्यत्र कर्षणव्यापारस्य स्वतन्त्राश्रयः कृषकः, अतः कृषकः कर्ता। ‘बालकः धावति’ इत्यत्र धावनव्यापारस्य आश्रयः बालकः, अतः बालकः कर्ता। ‘छात्रः लिखति’ इत्यत्र लेखनव्यापाराश्रयः छात्रः। एवं कर्तृत्वं क्रियासम्बन्धात्मकं तत्त्वम् अस्ति, न केवलं पदार्थस्य स्थिरधर्मः। कर्तृत्वस्य निर्धारणे विवक्षायाः महत्त्वं विशेषतः “स्थाली पचति” इत्यादिप्रयोगैः ज्ञायते। वस्तुतः स्थाली स्वयं चेतनतया पाकक्रियां न करोति। सामान्यवाक्ये “देवदत्तः स्थाल्याम् ओदनं पचति” इत्यत्र स्थाली अधिकरणम्। किन्तु यदि वक्ता पाकसिद्धौ स्थाल्याः योगदानं प्रधानतया विवक्षति तर्हि “स्थाली पचति” इति प्रयोगः सम्भवति। काशिका तथा तत्त्वबोधिनी उभे एतादृशं प्रयोगं कर्तृविवक्षायाः उदाहरणत्वेन दर्शयतः।

तथैव “काष्ठानि पचन्ति” इति वाक्ये सामान्यतः करणरूपेण प्रयुज्यमानानि काष्ठानि कर्तृत्वेन विवक्षितानि भवन्ति। अतः पाणिनीयव्याकरणे कारकत्वं पूर्णतया वस्तुनिष्ठं स्थिरतत्त्वं नास्ति; क्रियासम्बन्धः तथा वक्तृविवक्षा उभौ महत्त्वपूर्णौ। अस्य सिद्धान्तस्य कारणेन एक एव पदार्थः प्रसङ्गभेदेन विभिन्नकारकसंज्ञां प्राप्तुं शक्नोति। “रामः हस्तेन लिखति” इत्यत्र हस्तः करणम्। किन्तु “हस्तः चलति” इत्यत्र चलनक्रियायाः स्वतन्त्राश्रयत्वेन हस्तः कर्ता। “वृक्षात् पत्रं पतति” इत्यत्र वृक्षः अपादानम् तथा पत्रं पतनक्रियायाः कर्ता। अतो वस्तुमात्रस्य स्वरूपेण कारकसंज्ञा न भवति; क्रियाया सह तस्य अर्थसम्बन्धः निर्णायकः। कर्तृत्वं चेतनत्वेनापि अनिवार्यतया सम्बद्धं नास्ति। सामान्यतः मनुष्यः अथवा चेतनः प्राणी कर्ता इति प्रथमदृष्ट्या प्रतीयते, परन्तु व्याकरणे अचेतनपदार्थोऽपि कर्ता भवति। “वायुः वहति”, “सूर्यः प्रकाशते”, “जलम् उष्णीभवति”, “पत्रं पतति”, “द्वारं उद्घाट्यते” इत्यादिषु अचेतनपदार्थाः क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति। अतः कर्तृत्वस्य लक्षणं ‘चेतनः क्रियाकारी’ इति न स्वीक्रियते; पाणिनिना

व्यापकं "स्वतन्त्रः कर्ता" इति लक्षणं प्रदत्तम्।⁷ कर्तुः तथा कर्मणः भेदोऽपि धात्वर्थेन स्पष्टो भवति। पाणिनिना कर्मसंज्ञायाः प्रमुखं सूत्रम्- **कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥** – अष्टाध्यायी, 1.4.49।

अर्थात् कर्तुः क्रियया यत् ईप्सिततमं तत् कर्मसंज्ञं भवति। 'रामः फलम् खादति' इत्यत्र रामः खादनव्यापारस्य स्वतन्त्राश्रयत्वात् कर्ता तथा फलं खादनक्रियया सम्बन्धितम् ईप्सिततमं कर्म। अष्टाध्यायी में कर्मसूत्र 1.4.49 के पश्चात् कर्तृसूत्र 1.4.54 और प्रयोजकसूत्र 1.4.55 आते हैं। कर्तृत्वस्य विभक्त्या सह सम्बन्धोऽपि विचारणीयः। सामान्यकर्तारि प्रयोगे कर्ता प्रथमाविभक्त्या व्यक्तः भवति-"रामः पठति", "सीता लिखति", "बालकाः क्रीडन्ति"। किन्तु कर्मणिप्रयोगे कर्ता तृतीयाविभक्त्या व्यक्तः भवति-"रामेण पुस्तकं पठ्यते", "सीतया पत्रं लिख्यते"। अतः कर्तृत्वं तथा प्रथमाविभक्तिः सर्वदा समानार्थकौ न स्तः। कर्ता अर्थसम्बन्धात्मककारकम्, विभक्तिः तस्य अभिव्यक्तेः व्याकरणीयसाधनम्। कर्ता प्रयोगानुसारं प्रथमया अथवा तृतीयया व्यक्तः भवितुमर्हति। कर्तृ-करणयोः तृतीयाविधानस्य सम्बन्धः 2.3.18 इत्यनेन सूत्रेण व्याख्यापरम्परायां निर्दिष्टः। अयं भेदः संस्कृतव्याकरणाध्ययने अत्यन्तं आवश्यकः। छात्राः प्रायः "प्रथमा विभक्तिः = कर्ता" इति मन्यन्ते। किन्तु कारकं तथा विभक्तिः पृथक् तत्त्वे स्तः। "रामेण ग्रन्थः पठ्यते" इत्यत्र रामेण तृतीयान्तम् अस्ति, तथापि पठनक्रियायाः कर्ता रामः एव। अतः कर्तृत्वनिर्णयः विभक्तिमात्रेण न, क्रियासम्बन्धेन करणीयः।⁸

कर्तारि प्रयोगे कर्तुः प्राधान्यम् अभिव्यक्तं भवति। "रामः पुस्तकं पठति" इत्यत्र पठनक्रियायाः कर्ता रामः वाक्यस्य व्याकरणीयकेन्द्ररूपेण प्रस्तुतः। कर्मणिप्रयोगे "रामेण पुस्तकं पठ्यते" इत्यत्र पुस्तकस्य प्राधान्यम् अभिव्यक्तं भवति, किन्तु रामस्य कर्तृत्वसम्बन्धः न नश्यति। केवलं तस्य अभिव्यक्तिप्रकारः परिवर्तते। कर्तृत्वस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः प्रकारः प्रयोजककर्तृत्वम्। पाणिनिना कर्तृसूत्रस्य अनन्तरमेव- **तत्प्रयोजको हेतुश्च॥** – अष्टाध्यायी, 1.4.55। इति सूत्रं विहितम्। अनेन यः कर्तारं क्रियायां प्रवर्तयति सः प्रयोजकः 'हेतु' तथा कर्ता इति संज्ञां प्राप्नोति। सूत्र 1.4.55 सीधे "स्वतन्त्रः कर्ता" के बाद स्थित है। यथा-"बालकः पठति" इत्यत्र बालकः पठनक्रियायाः कर्ता। "गुरुः बालकं पाठयति" इत्यत्र गुरुः पठनक्रियायां बालकं प्रवर्तयति। अतः गुरुः प्रयोजककर्ता तथा बालकः प्रयोज्यकर्ता। अत्र मूलक्रियायाः कर्ता बालकः अस्ति, किन्तु प्रेरणाव्यापारस्य प्रधानाश्रयः गुरुः।

"देवदत्तः पचति"-देवदत्तः कर्ता। "यज्ञदत्तः देवदत्तेन पाचयति" इत्यादौ प्रयोजक-प्रयोज्यसम्बन्धः उत्पद्यते। णिच्प्रत्ययेन मूलक्रियायाः उपरि प्रयोजनव्यापारस्य नवीनः स्तरः संयुज्यते। तेन कर्तृत्वमपि एकस्तरीयं न रहति; प्रयोजकः तथा प्रयोज्यः इति द्विस्तरीया संरचना सम्भवति। विशेषतः गतिबुद्धिप्रत्यवसानादिधातूनां ण्यन्तप्रयोगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाविषये पाणिनिना 1.4.52 सूत्रे विशेषविधानं कृतम्। अष्टाध्यायी के कारकक्रम में 1.4.52, 1.4.54 और 1.4.55 का पारस्परिक अध्ययन प्रयोज्य तथा प्रयोजककर्तृत्व के विवेचन में महत्त्वपूर्ण है।

एवं पाणिनीयव्याकरणे कर्तृत्वं सरलः 'doer' अर्थः नास्ति। स्वातन्त्र्यम्, प्राधान्यम्, धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्, विवक्षा तथा प्रयोजनसम्बन्धः-एतेषां समन्वयेन कर्तृत्वस्य वास्तविकस्वरूपम् अवगम्यते।

कर्तृत्वस्य गम्भीरविवेचने कर्तृभेदानाम् अध्ययनमपि आवश्यकम्। व्याकरणपरम्परायां सामान्यकर्ता, प्रयोजककर्ता, प्रयोज्यकर्ता, कर्मकर्ता इत्यादयः भेदाः प्रसङ्गानुसारं चर्च्यन्ते। एतेषां भेदानां मूलाधारः क्रियायां पदार्थस्य भूमिकाभेदः अस्ति। सामान्यकर्ता सः यः धातुना प्रतिपादितव्यापारस्य स्वतन्त्राश्रयः। "रामः गच्छति", "सीता पठति", "कृषकः कर्षति" इत्यादिषु राम-सीता-कृषकाः सामान्यकर्तारः। एतेषां क्रियायां अन्यस्य प्रेरकस्य विवक्षा नास्ति। प्रयोजककर्ता तु अन्यं कर्तारं क्रियायां प्रवर्तयति। "माता पुत्रेण भोजनं पाचयति" इत्यत्र माता प्रयोजिका तथा पुत्रः प्रयोज्यः। "शिक्षकः छात्रं पाठयति" इत्यत्र शिक्षकः प्रयोजककर्ता तथा छात्रः मूलपठनक्रियायाः आश्रयत्वेन प्रयोज्यकर्ता। प्रयोजकस्य कर्तृत्वं प्रेरणाव्यापारस्य स्वातन्त्र्ये आधारितम्।

प्रयोज्यकर्तृत्वस्य विशेषता अस्ति यत् सः मूलधात्वर्थस्य व्यापाराश्रयः भवति, किन्तु ण्यन्तक्रियायां प्रयोजकस्य अधीनत्वेन प्रस्तुतः। अनेन ज्ञायते यत् कर्तृत्वं वाक्यस्य अर्थसंरचनानुसारं विभिन्नस्तरेषु सम्भवति।

कर्मकर्तृत्वमपि संस्कृतव्याकरणस्य रोचकः विषयः। यदा कर्मणि क्रियायाः स्वतः प्रवृत्तत्वं वा कर्तृसदृशप्राधान्यं विवक्ष्यते तदा कर्मकर्तृप्रयोगस्य चर्चा भवति। उदाहरणतया "पच्यते ओदनः स्वयमेव" इत्यादिषु क्रियाफलाश्रयस्य विशिष्टप्राधान्यं दृश्यते। अत्र बाह्यकर्तुः अपेक्षा न्यूनतया प्रस्तुत्य कर्मणः क्रियासिद्धिसम्बन्धः प्रधानतया विवक्ष्यते।⁹

कर्तृत्वविवेचने 'विवक्षा' पुनः केन्द्रीयं तत्त्वम्। वस्तुतः एकस्मिन् कार्ये अनेकानि कारणानि भवन्ति। गृहस्य निर्माणे वास्तुकारः, श्रमिकः, उपकरणानि, सामग्री, भूमिः इत्यादीनि आवश्यकानि। किन्तु "रामः गृहं निर्माति" इति वाक्ये रामः स्वतन्त्रकर्ता इति विवक्षितः। यद्यपि वास्तविकनिर्माणे अन्येषां सहयोगः भवति, भाषिकविवक्षया रामस्य कर्तृत्वं सिद्ध्यति। अतः पाणिनीयकर्तृत्वं केवलं भौतिककारणतावादेन न व्याख्येयम्। वक्ता घटनायाः कस्मिन् सहभागी तत्त्वे प्राधान्यं स्थापयति इति महत्त्वपूर्णम्। "कृषकः हलैः क्षेत्रं कर्षति" इत्यत्र कृषकः कर्ता तथा हलः करणम्। परन्तु काव्यात्मकप्रयोगे "हलः क्षेत्रं विदारयति" इति उक्ते हलस्य व्यापारः प्रधानतया विवक्षितः, अतः हलः कर्ता भवति। एवं "अग्निः अन्नं पचति" इत्यत्र अग्निः कर्तृत्वेन विवक्षितः। "देवदत्तः अग्निना अन्नं पचति" इत्यत्र स एव अग्निः करणत्वेन विवक्षितः। पदार्थः समानः, किन्तु क्रियासम्बन्धस्य प्रस्तुति भिन्ना। अतः कर्तृत्वं पदार्थस्य शाश्वतधर्मः न, अपितु क्रियाविशिष्टः सम्बन्धः।

अत्र कर्ता तथा करणयोः भेदः सूक्ष्मः अस्ति। करणं क्रियासिद्धौ अत्यन्तोपकारकं साधनम्, किन्तु कर्ता स्वतन्त्रतया विवक्षितः। लेखनक्रियायां लेखनी महत्त्वपूर्णं करणम्, तथापि "रामः लेखन्या लिखति" इत्यत्र रामः स्वतन्त्रव्यापाराश्रयः तथा लेखनी साधनम्। यदि "लेखनी लिखति" इति काव्यात्मकः प्रयोगः क्रियते तदा विवक्षाभेदेन लेखन्याः कर्तृत्वं सम्भवति। कर्तृत्वस्य दार्शनिकपक्षोऽपि महत्त्वपूर्णः। लौकिकजीवने "कोऽस्य कार्यस्य कर्ता?" इति प्रश्नः उत्तरदायित्वं सूचयति। व्याकरणे तु कर्ता नैतिकोत्तरदायी पुरुषः एव नास्ति। "वर्षा भवति", "वायुः वहति", "अग्निः दहति" इत्यादिषु प्राकृतिकपदार्थाः अपि कर्तृत्वेन व्यवहियन्ते। अतः व्याकरणीयकर्तृत्वं नैतिककर्तृत्वात् पृथक्।

भारतीयदर्शने कर्तृत्वस्य व्यापकचर्चा अस्ति। आत्मा कर्ता वा अकर्ता, प्रकृतिः कर्त्री वा, कर्मफलस्य भोक्ता कः इत्यादयः प्रश्नाः सांख्य-वेदान्त-न्याय-मीमांसादिदर्शनेषु विविच्यन्ते। व्याकरणशास्त्रस्य कर्तृत्वं तु मुख्यतः भाषिकक्रियासम्बन्धस्य विवेचनम्। अतः दार्शनिककर्तृत्वं तथा व्याकरणीयकर्तृत्वं परस्परं सम्बद्धविषयौ सन्तौ अपि समानौ न स्तः। भगवद्गीतायां क्रियानिष्पत्तेः बहुकारणात्मकता प्रतिपादिता-

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥ – श्रीमद्भगवद्गीता, 18.14।

अत्र अधिष्ठानम्, कर्ता, करणम्, विविधाः चेष्टाः तथा दैवम्-एतानि कर्मसिद्धेः कारणानि निर्दिष्टानि। यद्यपि गीतायाः दार्शनिककर्तृत्वं पाणिनीयकारकसंज्ञया सर्वथा समानं नास्ति, तथापि क्रियानिष्पत्तौ कर्तुः अन्यसाधनैः सह सम्बन्धं ज्ञातुं श्लोकोऽयं उपयोगी भवति। तत्रैव गीतायाम् उक्तम्-

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः॥ – श्रीमद्भगवद्गीता, 18.16।

अत्र दार्शनिकदृष्ट्या केवलात्मानमेव सर्वकर्मणां कर्तारं मन्यमानस्य दृष्टेः अपूर्णता कथिता। व्याकरणेऽपि क्रियासिद्धौ करणादीनाम् योगदानं स्वीक्रियते, यद्यपि तेषु स्वतन्त्रतया विवक्षितं कारकं कर्ता भवति।

कर्तृत्वस्य वाक्येन सह सम्बन्धः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। कर्तारि वाक्ये कर्तुः प्राधान्यम्-"बालकः ग्रन्थं पठति।" कर्मणि वाक्ये कर्मणः प्राधान्यम्-"बालकेन ग्रन्थः पठ्यते।" भावे प्रयोगे क्रियाभावस्य प्राधान्यम्-"बालकेन हस्यते।" एतेषु प्रयोगेषु क्रियासम्बन्धः विभिन्नप्रकारेण अभिव्यज्यते। "बालकः हसति" इत्यत्र बालकः कर्ता प्रथमया। "बालकेन हस्यते" इत्यत्र स एव अर्थतः हसनक्रियाश्रयः कर्ता तृतीयया व्यक्तः। अतः विभक्तिपरिवर्तनमात्रेण कर्तृत्वस्य मूलक्रियासम्बन्धः न नश्यति। कर्तारि प्रयोगे आख्यातस्य पुरुष-वचनं कर्त्रा सह सम्बद्धं दृश्यते-"रामः पठति", "रामौ पठतः", "रामाः पठन्ति।" एकवचन-द्विवचन-बहुवचनभेदेन तिङन्तरूपं परिवर्तते। कर्मणिप्रयोगे तु व्याकरणीयान्वयस्य स्वरूपं परिवर्तते-"रामेण पुस्तकं पठ्यते", "रामेण पुस्तके पठ्यते", "रामेण पुस्तकानि पठ्यन्ते।" अत्र कर्ता तृतीयान्तः भवति।

कर्तृत्वस्य कालभेदेन मूलस्वरूपं न परिवर्तते। "रामः पठति", "रामः अपठत्", "रामः पठिष्यति"-त्रिष्वपि वाक्येषु रामः पठनक्रियायाः कर्ता। केवलं कालभेदः लकारेण व्यक्तः। एवं पुरुष-वचन-कालादयो व्याकरणीयभेदाः

कर्तृत्वस्य मूलसम्बन्धात् पृथग्विचारणीयाः। निषेधवाक्येऽपि कर्तृत्वं भवति-“रामः न पठति।” अत्र पठनक्रियायाः निषेधः अस्ति, तथापि यस्य विषये पठनक्रियानिषेधः कथ्यते सः रामः कर्तृत्वसम्बन्धी। प्रश्नवाक्ये-“कः पठति?”-कर्तुः जिज्ञासा क्रियते। उत्तरम्-“रामः पठति।” अतः कर्तृत्वं सकारात्मकक्रियावाक्येषु एव सीमितं नास्ति।

संस्कृतकाव्ये कर्तृत्वस्य विवक्षाधीनता अर्थसौन्दर्यस्य साधनं भवति। कविः अचेतनवस्तुषु कर्तृत्वारोपं कृत्वा मानवीकरणं करोति-“लता नृत्यति”, “चन्द्रः हसति”, “नदी धावति”, “वसन्तः आगच्छति” इत्यादयः प्रयोगाः तस्य उदाहरणानि। व्याकरणतः एतेषु पदार्थाः धात्वर्थक्रियायाः स्वतन्त्राश्रयत्वेन विवक्षिताः; काव्यतः तेषु सजीवत्वस्य सौन्दर्यम् आरोप्यते। कर्तृत्वविवेचनस्य आधुनिकभाषाविज्ञानस्य ‘agent’ इत्यनेन सह तुलनाऽपि रोचका अस्ति। आधुनिक अर्थविज्ञाने agent प्रायः स्वेच्छया क्रियां सम्पादयन् चेतनसहभागी इति परिभाष्यते। पाणिनीयकर्ता तु ततो व्यापकः, यतः “स्वतन्त्रः कर्ता” इति लक्षणानेन अचेतनपदार्थस्यापि कर्तृत्वं सम्भवति। अतः आधुनिक ‘agent’ तथा पाणिनीय ‘कर्तृ’ सर्वथा समानार्थकौ न मन्तव्यौ। सङ्गणकीयसंस्कृतभाषाविज्ञानेऽपि कर्तृत्वनिर्णयः महत्त्वपूर्णः। संस्कृतस्य पदक्रमः अपेक्षया स्वतन्त्रः-“रामः फलम् खादति”, “फलम् रामः खादति”, “खादति रामः फलम्”-एतेषु पदक्रमभेदेऽपि विभक्तिः, धात्वर्थः तथा कारकसम्बन्धेन कर्तृकर्मनिर्णयः सम्भवति। अतः पाणिनीयकारकसिद्धान्तः यान्त्रिकवाक्यविश्लेषणेऽपि उपयोगी सिद्धः; आधुनिक संस्कृत computational parsing संबंधी अध्ययनों में भी “स्वतन्त्रः कर्ता” को कर्तृनिर्णय का आधार माना गया है।

कर्तृत्वविवेचनात् एतदपि स्पष्टं भवति यत् संस्कृतव्याकरणं केवलं शब्दरूपनिर्माणस्य शास्त्रं नास्ति। पाणिनीयव्यवस्था वक्तुः विवक्षां, क्रियायाः अर्थसंरचनां तथा पदार्थानां पारस्परिकसम्बन्धं सूक्ष्मतया विचारयति। “स्वतन्त्रः कर्ता” इति द्विपदात्मकं सूत्रं अत्यल्पशब्देषु विशालम् अर्थतत्त्वं धारयति। कर्तुः स्वातन्त्र्यस्य अर्थः निरपेक्षस्वाधीनता नास्ति। पाकक्रियायां पाचकः काष्ठम्, अग्निम्, पात्रम्, जलम्, अन्नं च अपेक्षते। तथापि सः कर्ता, यतः क्रियायाः प्रधानव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षितः। अन्यसाधनानि तस्य क्रियासिद्धौ सहायकानि। अतः स्वातन्त्र्यं व्याकरणीयप्राधान्यम् अथवा अगुणीभूतत्वम् इति ज्ञेयम्। काशिका इसी बिन्दु पर “स्वतन्त्र” को “प्रधानभूत” और क्रियासिद्धि में स्वतन्त्रतया विवक्षित कारक बताती है।

एवं निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् कर्तृत्वं संस्कृतकारकव्यवस्थायाः अत्यन्तं सूक्ष्मं तत्त्वम्। पाणिनेः “स्वतन्त्रः कर्ता” (1.4.54) इति सूत्रं तस्य आधारः। स्वतन्त्रता अत्र क्रियासिद्धौ प्राधान्येन विवक्षितत्वम्; सिद्धान्तकौमुदीपरम्परा इसे “क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः” कहकर स्पष्ट करती है। धातुना प्रतिपादितस्य व्यापारस्य प्रधानाश्रयत्वं कर्तृत्वस्य अर्थवैज्ञानिकाधारः। वक्तृविवक्षया करणाधिकरणादीनामपि कतिपयप्रयोगेषु कर्तृत्वं सम्भवति। प्रयोजकः अन्यं कर्तारं प्रवर्तयन् “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (1.4.55) इत्यनेन कर्तृसंज्ञामपि प्राप्नोति। अतः कर्ता केवलं क्रियाकर्ता पुरुषः न, न च प्रथमान्तपदमात्रम्। कर्तृत्वं क्रिया, धात्वर्थः, स्वातन्त्र्यम्, प्राधान्यम्, विवक्षा तथा कारकान्तरसम्बन्धः- एतेषां समन्वयेन सिद्धः व्याकरणीयार्थसम्बन्धः। पाणिनीयव्याकरणस्य सूक्ष्मता अस्मिन् तथ्ये विशेषतया दृश्यते यत् एकमेव वस्तु विभिन्नविवक्षया कर्ता, करणम् अथवा अन्यत् कारकं भवितुमर्हति। एवं कर्तृत्वविवेचनम् संस्कृतव्याकरणस्य कारकसिद्धान्तं, वाच्यव्यवस्थां, धात्वर्थविचारं तथा वाक्यार्थमीमांसां परस्परं सम्बन्धयति।

सन्दर्भः

1. वामन-जयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, अष्टाध्यायी 1.4.54 की वृत्ति-“स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते”; सम्बन्धित सूत्र 1.4.54।
2. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्, सूत्र 1.4.54, वृत्तिः-“क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्।”
3. वामन-जयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, 1.4.54; उदाहरणम्-“देवदत्तः पचति, स्थाली पचति।”
4. कर्तृस्वातन्त्र्यविवेचिका परम्परागतकारिका-“प्रागन्यतः शक्तिलाभात्...”; अष्टाध्यायी 1.4.54 की व्याख्यापरम्परा।

5. ज्ञानेन्द्रसरस्वती, *तत्त्वबोधिनी*, कारकप्रकरणम्, "स्वतन्त्रः कर्ता", **1.4.54**—"प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्।"
6. भर्तृहरिपरम्परायाम् उद्धृतकारिका—"धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।"
बालमनोरमा/तत्त्वबोधिनी, 1.4.54 की व्याख्या।
7. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, **1.4.54**; काशिका तथा न्यासव्याख्या, कर्तृस्वातन्त्र्यविवेचनम्।
8. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, **2.3.18**, कर्तृकरणयोस्तृतीयाविधानसम्बद्धसूत्रम्; 1.4.54 की काशिका में भी इसका निर्देश मिलता है।
9. भट्टोजिदीक्षितः, *सिद्धान्तकौमुदी*, कर्मकर्तृ तथा कर्मणिप्रयोगसम्बद्धप्रकरणम्; सम्बन्धित पाणिनीयसूत्राणि।